

INTERIJER TVORNICE RADE
KONČAR IZ 1958. GODINE; PLAKAT
IZLOŽBE 'VRIJEME GIGANATA:
PLANSKA INDUSTRIJALIZACIJA I
NASLIJEĐE 1947.-1952.' (DESNO)

Kako su industrijski **giganti** spasili privredu Jugoslavije

IZLOŽBA U MUZEJU GRADA ZAGREBA obuhvaća razdoblje prve 'petoljetke' od 1947. do 1952., kad je predviđena izgradnja velikih postrojenja koja su omogućila razvoj tadašnje države. Nacional otkriva političku i društvenu pozadinu u kojoj su 'giganti' nastajali te njihov utjecaj na društvo

▶ DETALJ IZ PROIZVODNJE
RADIOPRIJEMNIKA
RADIOINDUSTRIJE ZAGREB
(RIZ) IZ 1954. GODINE

▶ DETALJ IZ PROCESA
MONTAZE ŠTEDNJAKA U
TVORNICI GORAN IZ 1954.

▶ DIO SKLOPA TVORNICE
PRVOMAJSKA IZ 1954. GODINE

Tekst TAMARA BORIĆ Fotografije ARHIVA MUZEJA GRADA ZAGREBA I SAŠA ZINAJA

Nakon pobjede na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1945., Komunistička partija Jugoslavije preuzela je vlast u novoproglašenoj Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji. Po sovjetskom uzoru osmišljen privredni model u kojemu su tijela državne vlasti diktirala smjer i tempo gospodarskog razvoja te nadzirala njegovu provedbu dosegno je vrhunac implementacijom Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede FNRJ, takozvane petoljetke. Plan se provodio na saveznoj razini, na razini republika te na lokalnoj razini, pri čemu su investicije saveznog značaja imale prioritet pred ostalima. Izgradnja teške industrije i elektroindustrije bila je ideološki motivirana. Ideološki motivirana izgradnja teške industrije i elektroindustrije trebala je osigurati bazu, neovisnost i samodostatnost privrede nove države. Bili su to preduvjeti ostvarivanja socijalističkog društva kakvom je težilo partijsko rukovodstvo.

Prva takva petoljetka obuhvaća razdoblje od 1947. do 1952., kad je planom predviđena izgradnja velikih industrijskih postrojenja, industrijskih

gigantata koji će omogućiti razvoj industrije, ali i cjelokupnog gospodarstva tadašnje Jugoslavije. To razdoblje industrijske proizvodnje, na primjeru izgradnje četiriju tvornica - Rade Končara, Jedinstva, Tvornice parnih kotlova i Prvomajske - istražio je i u izložbi predstavio Goran Arčabić, kustos Muzeja grada Zagreba. Izložba "Vrijeme gigantata: planska industrijalizacija i naslijeđe 1947. - 1952." treći je i završni dio velikog projekta "Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive" koji je Arčabić pokrenuo 2009. u Muzeju, da bi javnosti predstavio vrijednosti industrijskog naslijeđa. Namjera je izložbama, stručnim skupovima, radionicama, predavanjima, javnim prezentacijama, gostujućim izložbama te on site vodstvima utjecati na formiranje pozitivnog javnog mišljenja o industrijskom naslijeđu kao dijelu nacionalne i univerzalne baštine te dijelu zajedničkog europskog identiteta.

"Projekt je osmišljen u trima etapama. Okosnicu čini ciklus triju studijskih izložbi koje kronološki prezentiraju razvoj te utjecaje industrije na Zagreb i njegovo stanovništvo u karakterističnim razdobljima od druge polovine 19. stoljeća do sredine 20.

stoljeća. Izložbe istodobno dokumentiraju trenutačno stanje i perspektive industrijske baštine u Zagrebu. Ova izložba problemski i kronološki nadovezuje se na prethodne dvije, 'Modernizacija na periferiji Carstva: 1862.-1918.' te 'Industrijski centar države: 1918.-1945.' Pripreme za ovu treću izložbu trajale su oko dvije godine, a u pripremi je monografska publikacija kojom će zaključiti projekt", kazao je za Nacional Goran Arčabić, autor izložbe u Muzeju grada Zagreba.

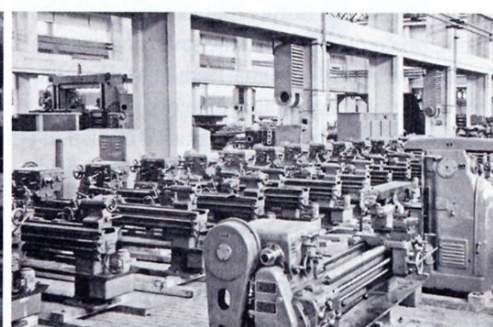
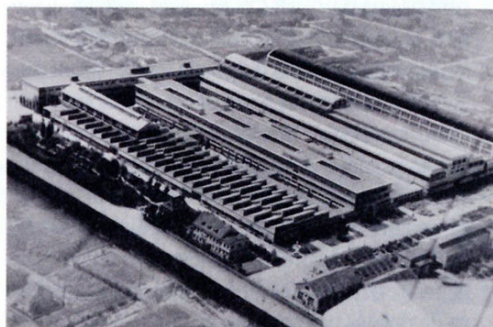
ARČABIĆ JE NA FILOZOFSKOM FAKULTETU DIPLOMIRAO POVIJEST i hrvatski jezik i književnost te završio poslijediplomski studij povijesti, a trenutačno pohađa doktorski studij "Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu". Interes za industrijsko naslijeđe razvio je sudjelujući na znanstvenim i stručnim skupovima u inozemstvu od 2007. Brojni primjeri prenamjene i ponovnog korištenja napuštenih industrijskih postrojenja koji su nerijetko postali generatori razvoja lokalne zajednice, potaknuli su ga da pokuša učiniti nešto za prepoznavanje i zaštitu industrijskog naslijeđa u Zagrebu.

"ZAGREB NIJE NASTAO niti se razvijao kao tipičan industrijski grad. Do pred kraj 19. stoljeća bio je administrativno, trgovačko i obrtničko središte. Međutim, industrijalizacija je odigrala ključnu ulogu u prerastanju Zagreba u regionalno privredno središte. Intenziviranje procesa industrijalizacije na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u razdoblju između dvaju svjetskih ratova i nakon 1945. presudno je utjecalo na strukturu privrede, na urbanističku, prometnu i demografsku sliku grada. Naslijedili smo nekoliko zanimljivih objekata s kraja 19. stoljeća te iz 20. stoljeća. Današnje društvo odgovorno je za to da ih sačuva za buduće generacije", smatra autor izložbe. Dodao je da izložba "Vrijeme giganata" ima nedvosmislen cilj: pridonijeti prepoznavanju, vrednovanju i zaštiti dijela industrijskih sklopova iz druge polovine 1940-ih i ranih 1950-ih godina kao povijesnog i graditeljskog naslijeđa.

"U turbulentnom sedmogodišnjem razdoblju nakon svršetku Drugog svjetskog rata hrvatsko društvo, tada u sklopu jugoslavenske federacije, iskusilo je kruti model centralizirane državne privrede te njegovu tranziciju u decentralizirani model radničkog samoupravljanja. Industrijski giganti izgrađeni tijekom prve petoljetke u nadolazećim desetljećima prerasli su u pokretače lokalne, republičke i savezne privrede, postavši čimbenikom ekonomske i političke snage Zagreba u socijalističkoj Jugoslaviji. Četiri tvornice od saveznog značaja - Jedinstvo, Rade Končar, Prvomajska i Tvornica parnih kotlova - poslužile su kao studije slučaja u propitivanju utjecaja politike na proces industrijalizacije u formativnom razdoblju socijalizma", pojasnio je Arčabić i kazao da su te četiri studije slučaja komparabilne za daljnje proučavanje procesa i posljedica planske industrijalizacije iz druge polovine 1940-ih i početka 1950-ih u Jugoslaviji.

UNATOČ TEŠKOĆAMA u ispunjavanju normi i rokova realizacije kapitalnih objekata, model centralizirane državne planske privrede, kazao je Arčabić, dosljedno je proveden do 1949. Teška situacija u kojoj se FNRJ našao nakon političke izolacije i ekonomske blokade dotadašnjih saveznika SSSR-a i zemalja "narodne demokracije", primorala je rukovodstvo KPJ na to da prihvati pomoć SAD-a i započne postupnu liberalizaciju krutog privrednog modela. Nastupila je revizija Petogodišnjeg plana, usmjeravanje investicija prema obrani i dovršetku izgradnje industrijskih sklopova od saveznog značaja, a rok za okončanje Plana pomaknut je na 1952.

"Decentralizacija i radničko samoupravljanje,

SKLOP TVORNICI RADE KONČAR (1954.); DETALJ IZ ODJELA NAMATANJA ŽICE TVORNICI ELKA (1954.); INTERIJER TVORNICI PRVOMAJSKA IZ 1954. GODINE

GORAN ARČABIĆ
AUTOR IZLOŽBE "VRIJEME
GIGANATA. PLANSKA
INDUSTRIJALIZACIJA I
NASLIJEĐE 1947.-1952." U
MUZEJU GRADA ZAGREBA

uveđeni 1950., nisu dokinuli državni nadzor, ali su omogućili veću autonomiju odlučivanja u poduzećima. Rezultati su bili porast kvalitete i diversifikacija proizvodnje te bolji odgovor na potrebe tržišta. Relativna liberalizacija i otklon od politike visokih investicija države u izgradnju teške industrije ubrzali su gospodarski rast i pomogli stvaranje potrošačkog društva u FNRJ potkraj 1950-ih", naveo je autor.

IDEOLOŠKI MOTIVIRANA izgradnja industrije trebala je osigurati bazu, neovisnost i samodostatnost privrede nove države, što su preduvjeti stvaranju socijalizma

Traganja za "socijalističkim" izrazom u arhitekturi sudarala su se sa zahtjevima za brzim i ekonomičnom gradnjom, a realizacija projekata bila je opterećena tehničkim ograničenjima. Manjak strojeva, opreme, alata i kvalificiranih radnika na gradilištima nadomještao je iscrpljujući ljudski rad tisuća "dobrovoljaca" u sklopu radnih akcija. Loša koordinacija raspodjele građevinskog materijala te učestale izmjene projektnih planova prisiljavali su arhitekta i građevinske inženjere na improvizacije i inovacije. Danas ih je moguće "čitati" kao

specifičnosti industrijske arhitekture druge polovine 1940-ih i početka 1950-ih godina.

VANJSKOPOLITIČKI ZAKRET 1948., kad je došlo do rezolucije Informbira o stanju u KPJ, utjecao je na prioritete i tempo provedbe Petogodišnjeg plana, što se odrazilo u izmjenama proizvodnih programa državnih poduzeća. Te su izmjene utjecale na preinake projekata industrijskih sklopova u različitim fazama izgradnje. Tek je dio sklopova bio dovršen prema izvornim zamislima projekatnata. Većina je pretrpjela preinake, pri čemu je izgradnja pojedinih pogona i objekata nerijetko prolongirana, a ponekad i posve odbačena u novim planovima.

"Premda su idejni projekti gigantskih industrijskih sklopova tijekom izvedbe nerijetko bili izmijenjeni u odnosu na izvorne zamisli autora, graditeljsko naslijeđe planske industrijalizacije zavređuje temeljito istraživanje i valorizaciju. Improvizacije i primjene inovativnih inženjerskih tehnika i metoda u okolnostima oskudice ili posvemašnjeg manjka građevinskih materijala, prvenstveno željeza, čelika, drva i cementa, čine tvornice podignute tijekom prve 'petoljetke' prepoznatljivima i zanimljivima", rekao je Arčabić i dodao da je izgradnja tvornica tekla etapno. Pojedini tvornički objekti izgrađeni su radom omladinskih brigada u svega nekoliko mjeseci, kako bi što prije započela proizvodnja. Međutim, preostali planirani dijelovi industrijskih sklopova građeni su godinama, ponekad i duže od desetljeća. Usporedba idejnih rješenja industrijskih sklopova Jedinstva, Rade Končara, Prvomajske i Tvornice parnih kotlova te tempo njihove izgradnje potvrđuje da su početni planovi bili preambiciozni.

"NAVEST ĆU PRIMJER TVORNICI Jedinstvo koja je proizvodila procesna postrojenja i uređaje za kemijsku i prehrambenu industriju te logističku

Važnost 'petoljetke' dobro se vidi kroz izjave najmoćnijih političara

Da je "petoljetka" bila jedan od najvažnijih procesa u tadašnjoj Jugoslaviji, dokazuju i brojne izjave nekih od najutjecajnijih i najmoćnijih političara toga vremena. One se također mogu vidjeti na izložbi, kao dodatak impozantnom postavu. "Naš prvi Petogodišnji plan otvara svijetle perspektive narodima naše domovine i udara sigurne temelje njihova materijalnog i kulturnog procvata. On nam daje perspektivu veličanstvenog stvaranja i svijetlih pobjeda." (Andrija Hebrang, predsjednik Savezne planske komisije, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

"Imat ćemo ne samo mnogo više raznih fabrika, rudnika, željeznica, raznih mašina, dobrih komunikacija, razne stoke i životnih namirnica, već ćemo imati mnogo više raznih škola, srednjih i visokih, raznih naučnih ustanova i obnovljenih sela i gradova... Silno će porasti blagostanje naroda." (Josip Broz Tito, predsjednik Vlade FNRJ, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

"Rad se svakog pojedinca i svakog pojedinog radnog kolektiva, bilo to u tvornici ili na njivi, željeznici ili uredu, školi, naučnoj, kulturnoj ili ma kojoj drugoj ustanovi, mora podrediti zadaćama izvršenja i premašivanja Petogodišnjeg plana." (Andrija Hebrang, predsjednik Savezne planske komisije, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

"Ostvarenje ovog Plana zahtijeva mobilizaciju svih snaga radnog naroda grada i sela na frontu rada, a u prvom redu radničke klase naše zemlje, koja se uvijek nalazila i koja se sada nalazi u prvim redovima fronta za slobodu i nezavisnost naše domovine, za bolji i sretniji život svih trudbenika Titove Jugoslavije." (Vicko Krstulović, Ministar rada FNRJ, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

"Svaki radni čovjek, ma gdje on bio i ma šta on radio, mora biti upoznat sa velikim ciljevima plana, njegovom ulogom, zadaćama i obavezama prema Planu. Ne smije u našoj zemlji biti nijednog radnog čovjeka, koji ne bi znao kakve će sve plodove donijeti našim narodima ostvarenje Petogodišnjeg plana." (Andrija Hebrang, predsjednik Savezne planske komisije, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

"Zadatak je ne samo naših tehničkih i privrednih rukovodilaca, nego također i svih naših trudbenika i njihovih sindikalnih organizacija, da razvijaju u samim fabrikama, rudnicima i na gradilištima što veću inicijativu i snalžljivost kod utvrđivanja kako se ispunjava Plan." (Boris Kidrič, predsjednik Privrednog savjeta Vlade FNRJ, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

"U privredi će biti potrebna krajnja budnost protiv raznih štetočina, koji bi pokušali ometati ostvarenje Petogodišnjeg plana. Prema njima je potrebna ne samo najveća budnost, nego i najveća strogost, ako se takvi pojave." (Josip Broz Tito, predsjednik Vlade FNRJ, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

"Pretvorimo, drugovi, našu domovinu - u borbi za izvršenje i premašivanje našeg Petogodišnjeg plana - u veliku kovčanicu novog života, u kojoj će se kovati nove veličanstvene stvari i novi ljudi. (Andrija Hebrang, predsjednik Savezne planske komisije, iz govora u Narodnoj skupštini FNRJ, travanj 1947.)

opremu za vojne potrebe. Utemeljena je 1946. po državljem imovine i fuzijom triju obrtničkih radionica metalske struke. Godine 1947. proglašena je državnim poduzećem od značaja za izgradnju privrede FNRJ. Omladinske brigade izgradile su u svega nekoliko mjeseci 1948. glavnu halu Tvornice Jedinstvo, ali je realizacija ostalih objekata kasnila. Hala strojne obrade i upravna zgrada izgrađene su šest do sedam godina nakon što je tvornica puštena u rad", kazao je autor i naglasio još jedan aspekt razdoblja socijalizma - danas su takve i slične građevine iz vremena Jugoslavije mnogima odbojne.

TVORNICI IZGRAĐENE S NAMJEROM postavljajući temelja privrede u socijalističkoj Jugoslaviji moguće je percipirati kao materijalne ostatke procesa pokretanog ideologijom stvaranja novog društva i "socijalističkog" čovjeka.

"Neupitna je njihova vrijednost kao dokumenta vremena. Industrijsko naslijeđe formativnog socijalizma opravdava naziv teškog naslijeđa, a uz njega se veže neobičan amalgam kolektivnih emocija. Odbojnost i nelagoda motivirani su političkim - period komunizma, kompleksni problemi

TVORCI PRVE 'PETOLJETKE' u Jugoslaviji imali su namjeru investirati više od 60 milijardi dinara (danas otprilike 240 milijardi kuna) u razvoj industrije

jugoslavenske federacije - i moralnim razlozima - korištenje prisilnog rada, iscrpljujućeg besplatnog rada, odricanje čitavog društva radi provedbe partijske ideologije. Dio krivnje za gubitak radnih mjesta te osjećaje nesigurnosti i straha društvo projicira prema industrijskom naslijeđu socijalizma", objasnio je Arčabić i kazao da te emocije susreću svojevrsnu nostalgiju za izgubljenim simbolima blagostanja radnog čovjeka. On je naveo da je u postsocijalističkim društvima, u što valja ubrojiti i hrvatsko, okretanje glave na stranu pred neugodnim epizodama i neprevladanim traumama iz prošlosti učestala pojava. S obzirom na to da četiri tvornice koje u izložbi obrađuje još uvijek postoje, neke još funkcioniraju, a neke odavno ne rade, postavlja se pitanje što će društvo s njima učiniti u budućnosti.

"Industrijsko naslijeđe iz socijalizma suočava se s manjkavom provedbom sustava zaštite, nedostatkom planova prenamjene i investicija te s ambivalentnim emocijama u postsocijalističkim društvima. U osnovi, ono dijeli sudbinu industrijskih povijesnih građevina iz ranijih razdoblja. Karakteristična je nedovoljna osviještenost vlasnika o

možnostima korištenja potencijala industrijske baštine u ekonomskom razvoju te percepcija kulture na tradicionalan način. Prevelik je i utjecaj tijela lokalne vlasti u odlučivanju o načinu gospodarenja i prenamjeni vrijednih objekata te isključivanje javnosti iz procesa odlučivanja o javnim dobrima. Temeljni razlog tome je činjenica da se povijesni industrijski objekti nalaze na atraktivnim lokacijama pa su financijski interesi često ispred javnih. Takvoj situaciji pridonose i nepostojanje kvalitetnih planova prenamjene te zamršeni vlasnički odnosi, što nerijetko rezultira zapuštenošću ili građevinskim izmjenama autentičnih objekata izvan kontrole konzervatora", smatra kustos Muzeja grada Zagreba i zaključuje da ni jedan od industrijskih sklopova prezentiranih na izložbi "Vrijeme giganta" nije zaštićen, odnosno na njih se ne primjenjuju mjere očuvanja i zaštite kulturnih dobara. Proizvodnu namjenu gotovo u cijelosti zadržao je industrijski sklop tvornice Rade Končar, a koristi ga Končar Elektroindustrija d.d. Industrijski sklopovi građeni za tvornice Jedinstvo, Prvomajska i Tvornica parnih kotlova dijele sudbinu većine nekretnna likvidiranih poduzeća metaloprerađivačke industrije u Hrvatskoj. Dio sklopova je prodan, a objekti se koristi uglavnom kao skladišni i poslovni prostori. Tek manji dio zadržao je proizvodnu funkciju, a dio je u državnom vlasništvu.

VAŽNO JE OBJASNITI i kako se tadašnji politički sustav odnosio prema gigantima te kakva je bila politička i ekonomska pozadina njihove gradnje.

"Tvorcii prvog petogodišnjeg plana u Jugoslaviji imali su namjeru investirati više od 60 milijardi dinara (danas otprilike 240 milijardi kuna) u elektrifikaciju, izgradnju rudarstva i crne metalurgije. Ispunjenje plana bilo je apsolutni prioritet i cijelo društvo bilo je usmjereno tom cilju. Decentralizacija upravljanja početkom 1950-ih podrazumijevala je prijenos odgovornosti za poslovanje na poduzeća, što je bio značajan odmak od centralizirane državne privrede. Za tvornicu Rade Končar koja je proizvodila električne strojeve, transformatore, uklopne uređaje i telefone, to je značilo promjenu proizvodnog programa te okretanje potrebama domaćeg i inozemnih tržišta. Dovršetak gradnje hala D i E omogućio je povećanje kapaciteta izrade transformatora, generatora, elektromotora, visokonaponskih i niskonaponskih aparata. Nakon izrade generatora za HE Mariborski otok 1948., savladana je tehnologija proizvodnje generatora velike snage kojima je Končar sljedećih godina opskrbljivao većinu električnih centrala u državi, a od 1957. i u inozemstvu. Među inozemnim poslovima izdvaja se isporuka sofisticiranije opreme Europskom centru za nuklearna istraživanja (CERN) u Švicarskoj 1959. Kadrovi su se dijelom obrazovali u industrijskoj školi s internatom, smještenima u sklopu naselja za zaposlenike nedaleko tvornice. Končar je tada, početkom 1950-ih, zapošljavao 3000 radnika", tvrdi Arčabić. Kao primjer uspješne tvornice jugoslavenskog samoupravljačkog sustava, Končar je već od druge polovine 1950-ih postao obavezna destinacija inozemnih diplomatskih i ekonomskih delegacija.